

Η άλωση του Βασιλαδιού από τους Τούρκους

25 Φεβρουαρίου 1826

Γράφει η Χαραλαμποπούλου Αλκ. Πολυξένη, Φιλολόγος,
Μέλος του Δ.Σ της Βυρωνικής Εταιρείας Ι.Π. Μεσολογγίου,
Υπεύθυνη των Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων

Η δεύτερη, η μεγάλη και πολυθρύλητη πολιορκία του Μεσολογγίου διεξήχθη σε δύο περιόδους: α. περίοδος πολιορκίας από δυνάμεις του Κιουταχή (15 Απριλίου-11 Δεκεμβρίου 1825), β. περίοδος πολιορκίας από τις δυνάμεις του Ιμπραήμ και Κιουταχή (12 Δεκεμβρίου 1825 – 10 Απριλίου 1826).

Ο Ιμπραήμ, μετά την αποτυχία των χερσαίων επιθέσεων κατά τα μέσα Φεβρουαρίου 1826 να κυριεύσει το Μεσολόγγι από την ξηρά, έθεσε σαν στόχο να καταλάβει τις κύριες νησίδες της λιμνοθάλασσας, Βασιλάδι, Ντολμά, Κλείσοβα, που ήταν και τα προπύργια της πόλης, με πρώτη προτεραιότητα το Βασιλάδι. Έτσι ο κλοιός των πολιορκημένων θα γινόταν πιο ασφυκτικός και η πόλη θα αναγκαζόταν να παραδοθεί από την έλλειψη «ζωοτροφιών», τροφών ζωής, δηλ. τροφίμων.

Το Βασιλάδι, σύμφωνα με την επικρατέστερη άποψη, υποδηλώνει την καίρια, τη σπουδαία, τη βασιλική θέση μέσα στη λιμνοθάλασσα του Μεσολογγίου, από όπου προέρχεται και το όνομά του.

Το Βασιλάδι απουσιάζει από τον πορτολάνο του Τάγια. Η παλαιότερη απεικόνιση, σύμφωνα με τη Σπυριδούλα

Αλεξανδροπούλου, « βρίσκεται σε χάρτη του 1573, στην ακριβή του θέση μέσα στη λιμνοθάλασσα, όπου το νησί αναφέρεται ως Peschiere ».

Απέχει 3 χιλμ. Ν.Δ. του Μεσολογγίου και 1,5 χιλμ. Β.Α. από τη γνωστή νησίδα του Αη Σώστη. Ο Αη Σώστης με την Τουρλίδα, το Σχοινιά, τον Προκοπάνιστο, τη Θολή και τις Σκρόφες σχηματίζουν μια αλυσίδα μικρών νησίδων που διαχωρίζουν τη ρηχή λιμνοθάλασσα από τα βαθειά νερά του Πατραϊκού κόλπου. Το Βασιλάδι λοιπόν αποτελεί το συνδετικό κρίκο μεταξύ της πόλης του Μεσολογγίου και των παραπάνω νησίδων.

Στο ύψος του Βασιλαδιού ο μεγάλος αυλαίμονας, φυσική διώρυγα, που σχηματίζεται $\frac{1}{2}$ χιλμ. Ν.Α. του Αη Σώστη, διακλαδίζεται σε διάφορες κατευθύνσεις με κυριότερα κανάλια να καταλήγουν στο Μεσολόγγι και το Ανατολικό (Αιτωλικό). Μέσα από τη φυσική αυτή διώρυγα διακινούνταν τρόφιμα και πολεμοφόδια κατά τη διάρκεια του αγώνα του 1821. Πιθανόν στη κύρια διώρυγα, από την αρχή της στον Πατραϊκό κόλπο μέχρι το Βασιλάδι, κατά την περίοδο της ναυτικής ακμής του Μεσολογγίου (18^{ος} αιώνας μ.Χ) να είχαν γίνει εργασίες εκβάθυνσης και διαπλάτυνσης, βάθους 4μ. περίπου και πλάτους 4-5μ. Σήμερα αυτές οι διαστάσεις δεν ισχύουν λόγω του ότι δεν χρησιμοποιείται και πλέον δεν την φροντίζουν .

Το Βασιλάδι ήταν το μάτι της λιμνοθάλασσας προς τον Πατραϊκό κόλπο καθώς και ο βασικός σταθμός ελέγχου της εισόδου και της εξόδου των σκαφών, για αυτό υπήρχε στο νησί και τελωνείο, από και προς τη λιμνοθάλασσα. Στο Βασιλάδι αναπτύχθηκε το αρχικό εσωτερικό λιμάνι της πόλης κατά

πρώτα χρόνια της τουρκοκρατίας, πριν οι συνθήκες επιβάλλουν, λόγω της ανάπτυξης του εμπορικού ναυτικού Μεσολογγίου-Ανατολικού, τη χρήση του εξωτερικού λιμανιού «Καραβοστάσι» και του εσωτερικού «Μώλος». Ο ρόλος του Βασιλαδιού κατά τη διάρκεια της επανάστασης του 1821 ήταν σημαντικός λόγω του ότι βρίσκονταν σε ασφαλή θέση, σε αντίθεση με τα άλλα δύο λιμάνια, το Καραβοστάσι και τον Μώλο, που προσβάλλονταν εύκολα από τα πυρά των πυροβόλων του εχθρού. Ήταν ο προμαχώνας της πόλης, το παρατηρητήριο και η βάση εξόρμησης των ελληνικών πλοίων στις ναυτικές επιχειρήσεις που διεξάγονταν στη λιμνοθάλασσα του Μεσολογγίου και στον Πατραϊκό κόλπο

Στο Βασιλάδι υπήρχαν ήδη και λειτουργούσαν ιχθυοτροφεία από τις αρχές του 18^{ου} μΧ. αιώνα, όπως μαρτυρείται από γράμμα «των Βασιλαδιωτών γιβαράδων», στις 30 Ιουνίου 1704, που απευθύνονταν στη Ζάκυνθο, προκειμένου να βρουν τις αναγκαίες πιστώσεις (1300 δουκάτα), για τη λειτουργία των ιχθυοτροφείων τους. Αλλά και μαρτυρίες των περιηγητών που επισκέφτηκαν την τουρκοκρατούμενη Ελλάδα στις αρχές του 19^{ου} μ.Χ. αι. ενισχύουν την πληροφορία αυτή, όπως του Dodwell, του Leake, του Hobhouse, συνοδοιπόρου του λόρδου Βύρωνα στο πρώτο ταξίδι του ποιητή στην Ελλάδα, που περιγράφει τις πάνω σε πασσάλους κατασκευασμένες καλύβες σαν κατοικίες ψαράδων κ. ά.

Από την αρχή της εθνεγερσίας του 1821 δύναμη οπλοφόρων ανδρών κυρίως ναυτικών και ψαράδων, είχαν εγκατασταθεί στο Βασιλάδι, που γνώριζαν τις ιδιαιτερότητες της λιμνοθάλασσας και τα μυστικά περάσματά της. Κατά την τελευταία πολιορκία του Μεσολογγίου, η δύναμη αυτή

αυξήθηκε και αποτελούνταν από 50-60 άνδρες οπλοφόρους με αρχηγό τον επιφανή Μεσολογγίτη αντιστράτηγο Σπύρο Πεταλούδη και τμήμα 20 πυροβολητών υπό τις διαταγές του φρουράρχου του Βασιλαδιού και του Προκοπάνιστου Μεσολογγίτη αντιστράτηγου Αναστασίου Παπαλουκά και του αρχιπυροβολητή Ιταλού φιλέλληνα Πασκουάλε Τζιακομούζι. Αλλά μετά την εκκένωση των γειτονικών νησιών, του Αη Σώστη και του Προκοπάνιστου, τον Ιούνιο του 1825, προστέθηκαν στη φρουρά του Βασιλαδιού 22 ακόμα πυροβολητές. Έτσι ο συνολικός αριθμός τους έφθασε στους 42.

Ακόμα, στο νησί ζούσαν και οι οικογένειες των αρχηγών. Κατά την άλωση της νησίδας (25 Φεβρουαρίου 1826), η γυναίκα και ο γιός του Σπύρου Πεταλούδη διασώθηκαν, ενώ η οικογένεια του Αναστασίου Παπαλουκά αιχμαλωτίστηκε. Σε επιστολή τους προς τη Σεβαστή διοίκηση, οι πατριώτες Μήτρος Δεληγεώργης, Γιαννάκης Ραζηκότσικας και Γεώργιος Λέλης, της ζητούν να τον βοηθήσει οικονομικά προκειμένου να εξαγοραστεί από την αιχμαλωσία η οικογένεια τού Παπαλουκά. Από τα 5000 γρόσια που απαιτούνταν, ο Παπαλουκάς κατάφερε να συγκεντρώσει τα μισά και χρειαζόταν για τα υπόλοιπα την οικονομική υποστήριξη της κυβέρνησης.

Το Βασιλάδι οχυρώθηκε για πρώτη φορά το 1805, επί Αλή πασά των Ιωαννίνων, ενόψει του Ρωσοτουρκικού πολέμου (1806-1812), η οποία σταδιακά είχε βελτιωθεί. Ερείπια του φρουρίου σώζονται μέχρι σήμερα. Στις 25 Φεβρουαρίου επάνω στο νησάκι βρίσκονται 14 κανόνια. Κατά το Ν. Κασομούλη υπήρχαν και 6 πυροβόλα και κατά το Σπυρομήλιο και 3 ακόμα Επίσης, υπολογίζεται ότι υπήρχαν ακόμα και 3 κανονιοφόρες πάσαρες με πλήρωμα 15 ανδρών

που έπλεαν γύρω στο Βασιλάδι και το υποστήριζαν :η Αρσινόη του Ραζηκότσικα, ο Αράκυνθος του Χρύσανθου Μωραϊτάκη και τρίτη αγνώστων στοιχείων.

Σύμφωνα με τον Αρτέμιο Μίχο οι δυνάμεις των Τουρκο-Αιγυπτίων ανέρχονταν σε 3000 και κατά το Ν. Μακρή σε 2000. Επικεφαλής τους ήταν ο γενναίος Χουσεΐν μπέης της Γαστούνης, γαμπρός του Ιμπραήμ, ο πορθητής της Κρήτης, της Κάσου και γνωστός από τις επιχειρήσεις της Πελοποννήσου. Ο εχθρικός στολίσκος συγκεντρώθηκε στην περιοχή της Άσπρης αλυκής, μεταξύ Μεσολογγίου – Αιτωλικού στην άκρη της λιμνοθάλασσας. Αποτελούνταν από πολλά « σάλια» που ήταν πλωτές κανονιοστοιχίες και μεγάλα κανονιοφόρα πολύκωπα πλοiάρια, χωρίς καρίνα, ώστε να πλέουν στη ρηχή λιμνοθάλασσα, με 30 άνδρες το καθένα, τα «λαντζόνια»

Τα μεσάνυχτα της 24^{ης} προς 25^η Φεβρουαρίου, η εχθρική δύναμη ήταν έτοιμη να πραγματοποιήσει τα ολέθρια σχέδιά της. Αφού επιβιβάστηκαν στα κανονιοφόρα πλοiάρια, ξεκίνησαν με κατεύθυνση το Βασιλάδι, υπολογίζοντας να φθάσουν περί τα ξημερώματα και να επιτεθούν αιφνιδιαστικά. Οι υπερασπιστές του Βασιλαδιού είχαν ζητήσει βέβαια από το Μεσολόγγι βοήθεια, αλλά αυτό δεν στάθηκε δυνατό, «γιατί εγιόμωσε η λίμνη από εχθρικά πλοiα» Μόλις χάραξε η νέα ημέρα, οι σκοποί του Βασιλαδιού παρατήρησαν τη μεγάλη κίνηση του εχθρικού στολίσκου και ειδοποίησαν τον αρχηγό τους που τους διέταξε να ετοιμάσουν τα πυροβόλα και να πάρουν τις θέσεις τους.

Ο εχθρός δεν άργησε να φανεί και άρχισε να βάλει κατά του μικρού νησιού. Ο ίδιος ο Χουσεΐν ρίχτηκε στη θάλασσα που είχε λίγες σπιθαμές βάθος, δίνοντας το καλό παράδειγμα,

οδηγώντας τους άνδρες προς το νησί, ενώ από το πέλαγος είχαν στείλει και άλλες κανονιοφόρους. Έτσι το νησί είχε κυκλωθεί από τον εχθρό.

Η άνιση μάχη συνεχίστηκε για πολλές ώρες και η μανία των Τουρκο-Αιγυπτίων κάμπτονταν από τη γενναιότητα, το θάρρος και το ψυχικό σθένος των υπερασπιστών του Βασιλαδιού. Και ενώ όλα έδειχναν ότι η νίκη ήταν με το μέρος των λίγων υπερασπιστών του νησιού, ένα τραγικό γεγονός έμελλε να κρίνει την έκβαση της μάχης.

Ο Αναστάσιος Παπαλουκάς που διηύθυνε το πυροβολικό, από την αρχή της επιχείρησης της υπεράσπισης του νησιού, είχε μαζί του τη σύζυγό του και το γιο του Σπύρο, ηλικίας 10 ετών. Ο μικρός Σπύρος προσέφερε και αυτός τις υπηρεσίες του φέρνοντας πολεμοφόδια και άλλα χρήσιμα στους αγωνιστές. Αλλά κατά την τελευταία και μεγάλη επίθεση παρατήρησε ότι ένα από τα πυροβόλα ενώ ήταν έτοιμο προς πυροβόληση, δεν υπήρχε κανείς να το χειριστεί. Άρπαξε δαυλό αναμμένο και από μια αδέξια κίνηση εκπυρσοκρότησε το πυροβόλο και οι κόκκοι της πυρίτιδος έφτασαν μέχρι την πυριτιδαποθήκη. Η στέγη της τότε ανατινάχτηκε, οι τοίχοι γκρεμίστηκαν και καταπλάκωσαν πολλούς. Το πρόσωπο του μικρού Σπύρου κάηκε και κατασχίστηκε, τα δε σημάδια διατηρήθηκαν μέχρι το θάνατό του, το 1900.

Οι αγωνιστές αντιμετώπισαν με ψυχραιμία την καταστροφή. Τους ανησυχούσε μόνο και τους έθλιβε η απώλεια του πολεμικού υλικού. Συνέχισαν όμως να πολεμούν με ό,τι ο καθένας είχε πάνω του, γνωρίζοντας ότι τους περιμένει ένδοξος θάνατος, ενώ δέχονταν την γενική έφοδο που εξαπέλυσαν οι εχθροί που είχαν αντιληφθεί τί είχε συμβεί.

Μέσα στην ταραχή της μάχης, συνεννοήθηκαν ότι κάποιοι θα μπορούσαν να σωθούν και να φτάσουν στο Μεσολόγγι για να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους στην πατρίδα. Έτσι πολεμώντας οι λιγοστοί υπερασπιστές, για να παραπλανήσουν τους εχθρούς, αφού έδωσαν την ευκαιρία σε κάποιους να σωθούν, έπεσαν όλοι, σκοτώνοντας προηγουμένους πολλούς εχθρούς, παίρνοντας έτσι εκδίκηση προκαταβολικά για το θάνατό τους. Μεταξύ των νεκρών ήταν και ο Σπύρος Πεταλούδης. Ελάχιστοι, ακολουθώντας τα λεγόμενα «κάκαρα», ένα « υποθαλάσσιο στέρεο στρατί από όστρακα», διέσχισαν με τα πόδια τη ρηχή λιμνοθάλασσα και κατάφεραν να φθάσουν στο Μεσολόγγι. « Διαφορετικά η αιχμαλωσία τους ήταν βέβαιη καθώς ο βυθός της λιμνοθάλασσας καλύπτεται από παχύ στρώμα βούρκου, τα πόδια βυθίζονται, κολλούν και το βάδισμα γίνεται βαρύ και επίπονο». Ανάμεσα στους διασωθέντες ήταν ο ιταλός φιλέλληνας, αρχιπυροβολητής, Πασκουάλε Γιακομούζι στον οποίο η προσωρινή επιτροπή της πόλης έδωσε 24 γρόσια για την αγορά μια καπότας (κάπας), αφού είχε έρθει σχεδόν γυμνός από το Βασιλάδι .

Έτσι έπεσε το Βασιλάδι στις 25 Φεβρουαρίου 1826 και πάνω στο αιματοβαμμένο νησάκι υψώθηκε η τουρκική σημαία. Ο Χουσεΐν μπέης δεν άργησε να ειδοποιήσει τους στρατάρχες, τον Ιμπραήμ και τον Κιουταχή, ότι το Βασιλάδι κατακτήθηκε. Σύμφωνα με Τούρκους ιστοριογράφους η νίκη αυτή προκάλεσε μεγάλη χαρά στους κατακτητές. Αναφέρουν μάλιστα, ότι επειδή το νησάκι ήταν ασφαλές, οι Μεσολογγίτες είχαν στείλει εκεί τα γυναικόπαιδα και είχαν κρύψει τα τιμαλφή τους. Έτσι οι τουρκοαιγύπτιοι βρήκαν πολλά λάφυρα.

Η πτώση του Βασιλαδιού υπήρξε μοιραία για την πολιορκημένη πόλη, αφού εξασθένησε την άμυνά της από τη θάλασσα και διπλασίαζε τον κίνδυνο της κατάληψής της. Επιπλέον ήταν σοβαρή δοκιμασία και για τους Ανατολικιώτες (Αιτωλικιώτες), που αναλογίζονταν ότι πλησίαζε και η δική τους σειρά. Τρεις μέρες αργότερα, στις 28 Φεβρουαρίου 1826, οι εχθροί στράφηκαν εναντίον του Ντολμά, οχυρωμένη νησίδα στη λιμνοθάλασσα και προπύργιο του Ανατολικού. Οι γενναίοι υπερασπιστές της με αρχηγό τον Ασπροποταμίτη Στρατηγό Γρηγόρη Λιακατά, έπεσαν σχεδόν όλοι βρίσκοντας ένδοξο θάνατο. Οι Ανατολικιώτες για να σώσουν τον άμαχο πληθυσμό αναγκάστηκαν να συνθηκολογήσουν την επόμενη ημέρα (1 Μαρτίου 1826).

Μετά την πτώση του Βασιλαδιού, του Ντολμά και την εποποιία της Κλείσοβας (25 Μαρτίου 1826), οι πολιορκημένοι αφού διαπίστωσαν ότι δεν υπάρχει πλέον ελπίδα βοήθειας, ο εφοδιασμός της πόλης έχει σταματήσει και αφού απέρριψαν για μια ακόμα φορά κάθε σκέψη παράδοσης, αποφάσισαν την ηρωική έξοδο της φρουράς στις 10 Απριλίου 1826. Ο εχθρός πάτησε την πόλη και επιδόθηκε σε καταστροφές, λεηλασίες και σφαγές. Η θυσία των πολιορκημένων έγινε βωμός για την ελευθερία της Ελλάδας και το ολοκαύτωμά τους δόξασε την πατρίδα μας. Η θρυλική τους έξοδος έγινε σύμβολο παγκόσμιο και πανανθρώπινο ελευθερίας, αυτοθυσίας και καρτεροψυχίας.

Μετά την ηρωική έξοδο προς τον εθελούσιο θάνατο των υπερασπιστών του Μεσολογγίου, η επανάσταση σχεδόν είχε σβήσει. Ο απόηχος όμως της θυσίας των ελευθέρων πολιορκημένων ευαισθητοποίησε την κοινή γνώμη των Ευρωπαϊκών κρατών υπέρ της λύσης του Ελληνικού ζητήματος.

Με τη διακήρυξη της Πετρούπολης στις 24 Απριλίου 1826 και με το Πρωτόκολλο του Λονδίνου στις 6 Ιουλίου 1827, οι Ευρωπαϊκές δυνάμεις για πρώτη φορά αναγνωρίζουν την εξεγερμένη Ελλάδα ως «πολιτική ύπαρξη»

Εν τω μεταξύ στις 27 Μαρτίου 1827 με ψήφισμα της Γ' Εθνοσυνέλευσης της Τροιζήνας, διορίστηκε αρχηγός του ελληνικού στόλου ο Άγγλος ναύαρχος φιλέλληνας κόμης Τόμας- Αλεξάντερ Κόχραν. Το ψήφισμα αυτό του έδινε «απεριόριστον δύναμιν και πληρεξουσιότητα να κινείται εναντίον των εχθρών, όπου, όταν και όπως κρίνει συμφερότερον εις το ελληνικόν έθνος», χωρίς να είναι υποχρεωμένος « να κοινοποιή τα κατά των εχθρών πολεμικά σχέδιά του, ειμή μετά την εκτέλεσιν αυτών, δίδων λόγον των πρακτικών του εις την διοίκησιν». Ο Κόχραν κατέπλευσε στις 2 Σεπτεμβρίου στον Πατραϊκό κόλπο, έξω από τα νερά της λιμνοθάλασσας του Μεσολογγίου. Πρόθεσή του ήταν να ανακτηθεί το οχυρωμένο Βασιλάδι προκειμένου να απελευθερωθεί το Μεσολόγγι. Οι προσπάθειές του απέτυχαν και ο στόλος αναγκάστηκε να αποπλεύσει άπρακτος. Μοίρα όμως του στόλου παρέμεινε στη θαλάσσια περιοχή του Πατραϊκού κόλπου, κατ εντολή του, υπό τον Άγγλο πλοίαρχο Άστιγξ. Ο Άστιγξ, ένθερμος φιλέλληνας (1794-1828), έπλεε με το μοναδικό ατμοκίνητο Ελληνικό πολεμικό πλοίο την «Καρτερία», της οποίας ήταν κυβερνήτης, έξω από τη λιμνοθάλασσα και προσπαθούσε να βρει κατάλληλη ευκαιρία για δράση. Στις 6 Δεκεμβρίου η «Καρτερία» και η κανονιοφόρος «Ελβετία» υπό τον Fabricius βρέθηκαν απέναντι από το οχυρωμένο Βασιλάδι. Η κακοκαιρία καθυστέρωσε όμως τη δράση των μίστικων, που εκείνα μόνο μπορούσαν να μπουν στη λιμνοθάλασσα. Ωστόσο

κατορθώθηκε το Αιτωλικό να αποκοπεί από το Μεσολόγγι. Δύο εβδομάδες περίπου αργότερα, στις 17 Δεκεμβρίου 1827, όταν είχε κοπάσει η τρικυμία, ο Άστιγξ με το ατμόπλοιο «Καρτερία» πολιόρκησε και ανακατέλαβε το Βασιλάδι στις 27 Δεκεμβρίου 1827. Από τη Γενική Εφημερίδα της Ελλάδος (Αίγινα 1828), πληροφορούμαστε μεταξύ των άλλων ότι «από τις επτά οβίδες που έπεσαν στο Βασιλάδι από το ατμοκίνητο «Καρτερία», η μια έπεσε στην οροφή της αποθήκης των πολεμοφοδίων, προκλήθηκε έκρηξη της πυρίτιδας και οι Τούρκοι παραδόθηκαν». Έσπευσαν τότε οι Έλληνες με βάρκες να αποβιβαστούν στο Βασιλάδι. Όσοι από τους άνδρες της τουρκικής φρουράς δεν είχαν σκοτωθεί παραδόθηκαν αμέσως. Ήταν η στιγμή της δικαίωσης των Ελλήνων. Με τον ίδιο ακριβώς τρόπο είχε πέσει στα χέρια των Τούρκων το Βασιλάδι πριν από δύο χρόνια περίπου.

Η ανάκτηση του νησιού επηρέασε το ηθικό των αγωνιζομένων Ελλήνων και ο έλεγχος της λιμνοθάλασσας περιήλθε στα χέρια τους. Οι τουρκικές φρουρές του Μεσολογγίου και του Ανατολικού δύσκολα πλέον θα εφοδιάζονταν από τη θάλασσα και οι Έλληνες ήλπιζαν στην απελευθέρωση των δύο πόλεων. Την ημέρα που οι ελληνικές δυνάμεις ανακατέλαβαν το Βασιλάδι, ο Ιωάννης Καποδίστριας περνούσε το Ιόνιο Πέλαγος πηγαίνοντας προς το Ναύπλιο για να αναλάβει τα καθήκοντά του ως πρώτος κυβερνήτης της Ελλάδας.

Έτσι η ευτυχής αυτή συγκυρία θεωρήθηκε ως ελπιδοφόρο μήνυμα για τους εξεγερμένους Έλληνες που πίστευαν ότι η ημέρα της ελευθερίας του Γένους πλησιάζει.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Νικολάου Αθ. Κολόμπα, Βασιλάδι. Οι Ανδρείοι Υπερασπιστές του, ΕΝΩΣΗ ΑΙΤΩΛΟΑΚΑΡΝΑΝΩΝ ΠΕΡΙΣΤΕΡΙΟΥ «Η ΕΞΟΔΟΣ», Αθήνα 2010.
- Σ.Κ.ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΠΟΥΛΟΥ, ΑΙΤΩΛΟΑΚΑΡΝΑΝΙΚΑ ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ, ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΝΟΤΗ ΚΑΡΑΒΙΑ, ΑΘΗΝΑ 2000.
- ΓΙΑΝΝΗ Ν. ΚΟΦΟΥ, Ο Κήπος των Ηρώων, ΑΘΗΝΑ 2007.
- ΠΑΠΥΡΟΣ LAROYSSE BRITANNΙΚΑ, τομ., 13^{ος}.
- ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΕΘΝΟΥΣ, Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ, τομ. 12^{ος}
- ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ ΦΡΟΥΡΑΣ ΜΕΣΟΛΟΓΓΙΟΥ 1825-1826, ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΓΕΝΙΚΩΝ ΑΡΧΕΙΩΝ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ, ΑΘΗΝΑΙ 1963
- ΒΑΣ. ΒΛ. ΣΦΥΡΟΕΡΑ, Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ, Α, ΑΘΗΝΑ, 1978

